

FIGYELŐ

Isten (kényszer)zubonyban. Vincenzo Lavenia, *Dio in uniforme, Cappellani, catechesi cattolica e soldati in età moderna*, Bologna, il Mulino, 2017 könyve kapcsán. A címben jelzett szójátek nem öncélú, hanem mint alább látni fogjuk, jelzi az egyháznak, történelmi korszakoktól függetlenül, valláserkölcsei megfontolásból fakadó elutasító álláspontját az erőszakhoz és a vérontáshoz, amelyeket ugyanakkor, szintén történelmi korszakoktól függetlenül és végül mindig, legitimálni kényszerült. Ebben benne rejlik az is, hogy a kényszerből végül is felvállalt szerep, a háború elfogadása, sőt az arra való buzdítás, egyformán kényszerítő erőként vetette fel az egyház intézményesített szerepét mind a hadseregben, mind az erőszakszervezetekben.

Vincenzo Lavenia legújabb könyve nyolc fejezetben tárgyalja az egyházi személyek tábori szolgálatát, illetve annak intézményesülését, az ezzel párhuzamosan megszületett katekizmusokat, illetve ennek korabeli irodalmát, végig kísérve a jelenséget koraújkori eredetétől kezdve egészen a nemzetállamok koráig. A szerző figyelme nemcsak a katolikus, hanem a protestáns gyakorlatra is kiterjed, felekezeti szempontból tehát igyekszik átfogó képet adni a tábori lelkészségről – magyarországi terminológia alapján nevezzük így –, valamint az ezzel kapcsolatos igen gazdag katekizmusokról, illetve katekizáló irodalomról. Megjegyzendő, hogy protestáns gyakorlatra utaló leírást elsősorban az angolszász területekről nyerünk.

A bevezető inkább a kötet első fejezetének tekinthető, mivel itt nemcsak a mű megírásának céljáról, a témáról vagy a módszertanról esik szó, hanem a fejezetekben említett és elemzett szerzők egy része, illetve az ő munkásságuk már itt elég alaposan bemutatkozik. Lavenia tárgyalja a háborús szókinsz vallásos jegyeit, illetve a katolikus klérus és a háború közti kapcsolatot veszi vizsgálat alá. Kissé előrébb más oldalról megközelítve pontosítja, hogy valójában mi is volt annak az intellektuális izgalomnak az alapja, ami miatt végül megírta a könyvet. A 20. oldalon azt olvassuk, hogy nem csupán arról van szó, hogy az egyház a kora újkortól kezdve (amit a hadügyi forradalom folyamataként határoz meg) hogyan próbálta igazolni az erőszakot, felhasználva és modernizálva a kereszties és a lovagi eszmét a megváltozott körülmények között, hanem az is, hogy az erőszakot hogyan próbálták kanalizálni. Hogyan kívánták hasznosítani a gyilkolás vágyát, illetve, másik oldalról nézve a problémát, hogyan próbálták határok közé szorítani a katonák által a háborúban és táborozás közben buzgón gyakorolt, és – az erasmusi ihletésű szatíra eszközüvel kifigurázott– rablást, a párbajt, a nemi erőszakot, bujálkodást, istenkáromlást, bigámiát, babonaságot, szentségtörést, istentelenséget. Ezzel összefüggésben pedig kifejti, hogy a jogos kritikák megfogalmazása után milyen alternatívát kívántak a katonák elé állítani, vagyis, hogy az ideális katonának miféle portréja bontakozik ki az elemzett irodalomban.

Az említett célkitűzés alapján a szerző kétféle típusú irodalmat elemez: egyrészt a tisztek, sőt az egyszerű katonák számára írt művecskéket, amelyeket katekizmusként definiál, megkülönböztetve ezeket azoktól a kézikönyvektől, amelyek szintén a harcra induló katonák számára készültek, vagyis a harcra buzdító, lelkesítő szövegeket. Ezen kívül említi még azokat a könyveket, amelyek a klérus harctéri szolgálatának, mint például a tábori lelkészek ('cappellani militari') missziói, a

kórházi szolgálat, a tábori konfraternitások, illetve egyéb egyesületek megalakítása kapcsán születtek. Ez utóbbiak nem a katonáknak, hanem a tábori lelkészi szolgálatba induló klerikusoknak, szerzeteseknek szóltak.

Megelőlegezve vizsgálatai eredményét, már itt leszögezi, hogy ennek az irodalomnak a megszületésében, a tábori szolgálat intézményének felállításával együtt, elvülhetetlen szerepet játszott a jezsuita rend, az előzőben pedig a rend mellett a Justus Lipsius által fénjelzett neosztoicizmus. Az előbbinek köszönhetjük az első katonák számára írt katekizmusokat, illetve a 'soldato christiano (miles christianus)' középkori gyökerekből fel- és megújított alakját. Ez a portré a vallásháborúk és törökellenes harcok tüzeiben született meg, amelynek következtében két évszázadon keresztül virágzott ez a fajta irodalom. A jezsuiták másik nagy alkotása a táborban szolgáló rendtagok által életre hívott társaságok voltak, amelyek az ott szolgáló katonákat gyűjtötték konfraternitásokba. Érdekeséggént említem meg, hogy a katekizmus-irodalom, valamint a konfraternitások megszületésénél két olyan nevet említhetünk, akik közül mindkettő közvetlenül összefüggésbe hozható Magyarországgal.

Antonio Possevino Báthory István lengyel király udvari papjaként és diplomatájaként végzett tevékenysége, valamint erdélyi missziói és ottani szerepe régóta ismertek, és szerencsére jelentős részben megmaradt kiterjedt levelezésének köszönhetően igen jól dokumentáltak. Lavenia két művét emeli ki, az egyik, az *Il soldato Christiano*, lengyelországi és erdélyi szerepvállalása előtti a másik, a *Biblioteca selecta* azután keletkezett. Idézi még a velencei szenátus előtt mondott *Discorsóját*, amely szoros összefüggésben Báthory és az egymást követő pápák, XIII. Gergely, V. Sixtus által közösen tervezett grandiózus törökellenes, keresztesháborús vállalkozásokkal, felvázolta a katonai szemináriumok létesítésének tervét a keleti, ortodox és tatár területekkel érintkező régiókban. Nyilván ez lehetett az a kapcsolódási pont, amely a másik személyt, Thomas Saillyt köti egyrészt Lavenia témájához, másrészt Possevinóhoz és hozzánk, magyarokhoz. Sailly brüsszeli születésű volt, Possevino titkáráként fordult meg nálunk, amit az is bizonyít, hogy rendtársának az erdélyi misszióról készült éves jelentései ('annuae litterae') éppen Sailly kéziratában őrződtek meg a jezsuiták római levéltárában.

Justus Lipsius két művét idézi Lavenia, az egyik a *Monita*, a másik a jóval ismertebb *Politicorum libri sex*. Lipsius és a neosztoicizmus hatása jóllehet ugyanabba az irányba mutat, mint a jezsuitáké, mégis egészen más alapokon fejtette ki a hatását a katonák táborbéli viselkedésével kapcsolatos irodalomra. Az ő ideális katonája nem 'miles christianus', hanem 'miles perpetuus'. A tudós németalföldi szerző ugyanazt a problémát másik oldaláról közelíti meg. Műveiben arra keres megoldást, hogyan lehetne megvalósítani a közbékén nyugvó ideális kormányzatot, amelynek alapja a szigorú erkölcsi elvek alapján szervezett és működtetett állandó hadsereg. Possevino mindezzel nem foglalkozott. Ez az új típusú hadsereg, nem zsoldosokból, hanem hazai katonákból, hazafiakból, ha nem is a szó 19–20. századi értelmében, tevődik össze. Az önkéntes, és szolgálatáért fizetést kapó katona talán jobban nevelhető, következtetésképpen könnyebben rávehető azoknak a szörnyűségeknek az elkerülésére, amelyeknek az egyébként a katolizált Lipsius a szemtanúja volt a németalföldi polgárháború poklában. Az új típusú katonához új típusú hadsereg illett, ezt a munkát Lipsius pátriájában nem a katolikus, hanem éppen a fordítva, a velük szembenálló orániai párt prominensei vitték végbe, amely később a szintén protestáns Gusztáv Adolf szintén új típusú hadseregének mintája is volt, annak morálfilozófiai konzekvenciáival együtt.

Lipsius katonája sztoikus harcos, Possevinóé a kereszties vitéz egy újabb kiadása. Modellje ugyanúgy és ugyanazon háborús tapasztalatok nyomán született meg, mint Lipsiusé. De míg a németalföldi szövegeiben például a lelkiismeret kapcsán nem találjuk meg a kortárs katolikus morálfilozófia Róma által támogatott szerzőit, hanem helyette Senecát és Cicerót kapjuk, addig például a minorita Francesco Panigarola a katonákat a harcra szellemi és lelki útravalóval ellátni szándékozó *Specchio di guerra* című, 1595-ben kiadott munkájában nem kevesebb, mint 260 ószövegségi helyet citál.

A 18. század a vallásháborúk árapályát hozta, a civil kormányzatok (monarchiák) mindenütt monopolizálták a hadsereget, amely nem kevés újabb problémát szült, mivel nem látták szívesen, ha az egyház beleavatkozik a katonák (és az állam) ügyeibe. Ez lecsapódott egyrészt a tábori lelkeség és a parókiákon nyugvó világi egyházi szervezet hatásköri vitáiban mind a katonák házasságára, mint az abból származó utódok keresztelésére vonatkozó konfliktusokban, másrészt abban, hogy a szent háború eszméje kikopott a szóhasználatból, következésképpen olyan új témát kellett keresni, amely lelkesít, ugyanakkor megfelel az állam (és az egyház) érdekeinek is. Ennek következtében jelent meg először a spanyol és olasz katekézisekben a patriotizmus témája.

Nem sokkal később váratlan esemény történt, amely más irányt szabott a tábori katekizmus irodalomnak. A katolikus klérus, de a protestáns egyházak is, a Franciaországban kitörő forradalom hatására új helyzetben találták magukat: nem a hitetlenek, de még csak nem is az egymás elleni harcra kellett buzdítaniuk, hanem közös ellenségük, az istentelen jakobinus diktatúra ellen, amely egyként veszélyeztette a trónt és az oltárt. Ráadásul a forradalom saját katekizmusokat is gyártott polgártárs katonái számára. A kihívásra először a francia fegyverek által legelőször és leginkább fenyegetett belga tábori lelkeség válaszolt igen erőteljes patrióta hangvétellel. Az oltár és a trón, illetve Franciaország esetében az állam új keletű szövetségét a 19. században beköszöntő nacionalizmus tovább erősítette. Lavenia egészen napjainkig kíséri figyelemmel a fejleményeket, megjegyezve, hogy az első nagy háború újabb lehetőséget teremtett, hogy a katolikus egyház a tábori lelkiszolgálaton keresztül úgymond visszafoglalja/visszahódítsa a társadalmat. Ugyanis a háború miatt több millióra duzzadt hadseregek tartósan összezárt férfitömegei erre kiváló alkalmat szolgáltatottak. Ezt a szándékot fejezte ki XV. Benedek 1917-es, nem első alkalommal és újfent hiába megfogalmazott békefelhívása, amikor határozott különbséget tett a világi elit militarizmusa és az egyház állásfoglalása között. Lavenia a hangsúlyozottan zsidó Ernst Kantorowiczot idézve azzal a véleménnyel zárja a hosszú bevezetőjét, hogy a 'pro patria mori' világosan kijelölte a szekularizációnak azt az útját (a nemzet lett az Isten), amely végképp megfosztotta a háborút heroikus és szent attribútumától, amellyel addig minden megelőző korszak felövezte a katonáját.

Lavenia a bevezetőben példák sorolásával együtt érinti mind a nyolc rákövetkező fejezet konklúzióját. Ez könyvének sajátos felépítéséből adódik. Ami azonban nem jelenti, hogy a kötet végén ne kapott volna helyet zárszó, összefoglalás.

A nyolc fejezet beosztása a korszakokat illetően nem egyenletes. A kora újkorral foglalkoznak az I–V. fejezetek, a VI. a harmincéves háborút megelőző és követő időszakokkal, a 17. és a 18. századdal foglalkozik, míg az utolsó a nemzetek, azaz a nacionalizmus korszakát veszi vizsgálat alá. A kronológiai rend mellett a téma feldolgozását a szerző szellemes és praktikus módon a 'ius ad bellum–ius in bello' fogalom alapján tekinti át: a háború legitimálása ugyanis parancsoló erővel vetette fel a gyilkolásra rávett embertömegek lelki és testi gondozásának problémáját is, amely a modern tömeghadsereg megalakulásáig alapvetően az egyházi feladata maradt.

Az I. fejezetben a szerző a 'ius ad bellum'-ra vonatkozó 16. századi fejleményekkel foglalkozik, bemutatva az erőszak legitimálásának és szakralizálásának folyamatát, amelyet a 16. században három irányból kérdőjeleztek meg.

Mindhárom kétely szorosan összefüggött egymással: Erasmus, és az irénikus mozgalom Krisztus vallásának követését kérte számon a folyton háborúskodó kereszténységen, azt hirdette, hogy a legrosszabb béke is jobb, mint a háború. Machiavelli éppen ellenkezőleg, Erasmussal szemben kijelentette, hogy a társadalmak alapállapota a háború, a rómaiakat és a törököket is ez tette nagygyá. A kereszténység a túlvilági dicsőséget kereste az evilági helyett, ellentétben a rómaiakkal és a törökökkel, ez okozta ez utóbbiak megjelenését Európában. Magyarán, a kereszténység a hadierények hanyatlását hozta, és rejti magában. Erasmustól és Machiavellitől nem függetlenül, ugyanakkor eltérő kontextusban merült fel a háború problémája, amely egyúttal kikényszerítette a hitetlenség problémájának újragondolását a Nyugat-Európát ért iszlám támadásokkal egy időben az Újvilágban: az

ott talált bennszülöttekről (indiánokról) van szó, akik se az egyház által addig használt eretnek, se a hitetlen/pogány kategóriába nem fértek bele.

Erasmusnak a háborúhoz való viszonya túlságosan is közismert ahhoz, hogy ennek a könyvnek a kapcsán ismertessük. Sokkal izgalmasabb volt másik kérdése, hogy vajon mi az oka, hogy a keresztények egymás elleni háborúi sokszor kegyetlenebbek a muszlimok ellen viseltnél? Ez, és Machiavelli provokatív állítása reakciók sokaságát váltotta ki a katolikus oldalon: először is a szerzők egyetértettek abban, hogy Szent Ágostonnak a háborúval kapcsolatos tézise továbbra is érvényes, vagyis a béke és a rend helyreállítása céljából viselt háború jogos és igazságos. Machiavelli ellen a különböző traktátusok, vitairatok, vagy akár Possevino 'soldato Christiano'-ja cáfoló értelemben fejtették ki, hogy a keresztényekben igenis megvannak a török kiűzéséhez szükséges hadi erények, amit a hadisíkerék – itt leginkább Lepantót emlegették – is bizonyítanak. Ugyanakkor a firenzei felvetéseit jogosnak ismerték el, néha úgy, hogy név említése nélkül idéztek tőle, de rögtön hozzátéve, hogy Machiavellinek nincs igaza, a kereszténység hadierényeket gyengítő sajátosságaival kapcsolatban, az ok ugyanis az erkölcsök romlásában, és a keresztények megosztottságában rejlik. És itt értünk el(vissza) az Erasmus által feltett kínzó kérdéshez. A válasz két részre osztható. Az egyik teoretikus: a megosztottság oka a monoteizmus, ami érvényes a zsidókra és a muszlimokra is, csakhogy ők összetartanak. A kereszténység azonban felekezetekre oszlott, amelyek legalább annyira gyűlölik egymást, mint a pogányokat vagy a zsidókat. A megosztottságot és az erkölcsök romlását az igaz vallás, értsd a katolikus uralomra juttatásával lehet megszüntetni, a nagy katolikus monarchiák, de leginkább a Habsburgoké, segítségével. A kereszténység erejét az is bizonyítja, hogy az oszmánok felemelkedését segítő tényezők között az egyik legfontosabb, a hadsereg legjobb katonái tulajdonképpen keresztények, akiket tulajdon (hit)testvéreik ellen fordítanak. Csakhogy a sikereik következtében elkényelmesedtek, eltunyultak, és keresztény rabszolgáik, és alattvalóik tartják fenn az uralmukat. Vessük közbe, hogy ezt a ránk maradt magyar, illetve magyarországi kortársak személyes tapasztalatai is megerősítik.

Az erkölcsi megújulás és a megosztottság megszüntetése mellett a fő teendő, hogy a török iga alatt nyögő keresztényeket fellázítása. Ezeknek a gondolatoknak a kifejtésében Possevino mellett több, Magyarországon megforduló, vagy Báthory István lengyel királlyal kapcsolatot tartó személy is közreműködött. Tartozunk annyival, hogy ha már Lavenia megemlített őket, mi is felidézzük Lazaro Soranzo és Uberto Foglietta nevét. Az előbbi *L'Ottomano* című műve miatt eléggé ismert, az utóbbi azonban nem, pedig Báthory István lengyel király meg akarta bízni történeti munka írásával, de Foglietta lengyelországi útja végül sajnos nem valósult meg. A török elleni háborúban, amely tehát megoldaná a nyugat szinte minden problémáját, a papság és az egyház a Kapisztrán Jánoshoz hasonló személyekben és szerepekben találhatja meg a szerepét és hivatását.

Az Újvilág felfedezése másik oldalról vetette fel a 'ius ad bellum' és a 'ius in bello' kérdését és benne az egyház szerepét. Az indiánok jogaiért kiálló Las Casassal és Vitoriával szemben végül Sepúlveda álláspontja győzött, aki azzal legitimálta az indiánok elleni jogos háborút, és (rab)szolgaságba döntésüket, hogy annak alapja a bűn, amely barbárságuk (gondoljunk csak itt a hódítókat megdöbbenítő és undorral eltöltő emberáldozatokra!) következménye.

Az I. fejezet alapvetően filozófiai/teológiai vitái után a szerző a II. fejezetben az egyház, illetve a klerikusok háborús szolgálatával foglalkozik. Hosszan időzik Kapisztrán Szent János példájánál, bőségesen tárgyalva annak legnagyobb sikerét, a nándorfehérvári diadalt. Kapisztrán a győzelem után a hitetlenek ellen küzdő tábori misszióban a hitetlenek ellen küzdő szerzetes/pap példaképévé vált. Ami azonban nem oldotta fel a lelkiszolgálat és a katonai szolgálat közötti ellentmondást, nem jelölte ki a világos határt az egy időben teljesített kétféle szolgálat között.

Ennek megértéséhez Lavenia felidézi azokat a pápai bullákat, valamint teológiai munkákat, amelyek a középkorban ezt a problémát érintették, hisz, mint ismeretes, például a pápai legátusok az eretnekek vagy a hitetlenek elleni harcban elkísérték a hadsereget, gondoljunk csak Giuliano

Cesarini szerepére a várnai csatában. Az egyház álláspontja konzekvens volt, egyházi személy kezéhez nem tapadhat vér, a háború 'irregularitas', részt venni benne, belekeveredni bűn. A 16. században azonban fordulat állt be a pápai hozzáállásban, amelynek hátterében a reformáció és az újabb egyházszakadás húzódtott meg, valamint a középkori Magyar Királyság szétesése a török támadások következtében. Ennek teológiai, filozófiai hátterét az I. fejezetben tisztázta a szerző. Amint a megváltozott politikai környezet lehetővé tette, a pápák immár kifejezetten buzdítottak a harcra, nemcsak a török, hanem az eretnekek ellen is, Európában, főleg a flandriai harctérre vonuló spanyol, illetve Franciaországban a katolikus párt által felállított hadseregek katonái között. A nyomdászat lehetővé tette a harcra buzdító, egyébként jelentős részben középkori eredetű, részben újabb keletű buzdító jellegű szövegeknek a kinyomtatását és eljuttatását a katonákhoz. Nem véletlen, hogy Possevino 'soldato Christiano'-ja is a két nagy említett európai konfliktus, a németalföldi és a francia kezdetén jelent meg. Az ő munkája az első katekizmus, amely a katonák számára készült. Újdonsága abban áll, hogy a katonákat nem csupán buzdítani kívánja. Művében a többi közt helyet kapott Clairvaux-i Szent Bernátnak az új lovagságról szóló műve, ami a lovagrendek megalakításának egyik alapdokumentuma volt. Egyszersmind nevelni is akarja a katonákat, ahogyan korábban idéztük, kanalizálni kívánja a bennük feszülő erőszakot, megmutatva az igazi keresztény katonához illő viselkedést a táborban és a harcban. A mű a tábori katekizmusok sorát nyitotta meg.

Possevino munkájával egy időben, sőt egy évvel őt megelőzve jelent meg francia rendtársának, Emon Augier-nek a *Le pédagogue d'armes* című munkája. A mű nem kifejezetten katekizmus, de van néhány olyan része, például ahol a papok tábori szolgálatát javasolja a katonák érdekében, amely mintegy megelőlegezi Possevino könyvét. Augier talán legerősebb kijelentése, hogy igazi béke nem lehetséges a felekezeti megoszlás fenntartásával, és az egyházszakadást nem lehet igazolni a lelkiismereti szabadsággal. Ezek után nem meglepő, hogy a francia jezsuita elkísérte Anjou hercegét, a későbbi III. Henriket a háborúba a hadsereg tábori káplánjaként. A fejezet további részében Possevino többször idézett művének, az *Il soldato Christiano*nak egy részletesebb elemzését kapjuk, a jezsuita több más munkájával, illetve 1593-ban megjelent, és a könyv témájába vágó másik, szintén fentebb már idézett munkájának a *Biblioteca selectának* a tábori lelkiesség és katekizmus szempontjából leginkább izgalmas V. fejezetének a részletes taglalásával, a tábori misszióba készülő rendtagok számára írt *Instrukcióval*, illetve a magyar szempontból érdekes, fentebb idézett *Discorso* ismertetésével.

A IV. fejezet a gyakorlattal foglalkozik. Possevino titkára, Thomas Saily, aki, mint láttuk, elkísérte Lengyelországba és Magyarországra is a rendtársát, 1587-ben megalapította az első (jezsuita) tábori missziót, ami az első tábori katekizmus mellett a másik kulcsfontosságú eseménye az egyház bekapcsolódásának a tábori szolgálatba. Nem mondhatnánk, hogy ez ellenállás nélkül történt, bár a világi egyház a terepet először átadta a szerzeteseknek, főleg a jezsuitáknak, akiknél először szintén nem aratott osztatlan sikert az elképzelés: Acquaviva rendfőnök például attól tartott, hogy túlságosan sokan fognak tábori misszióba vonulni, a kollégiumokban pedig túlságosan kevesen maradnak. Visszatérve Sailyre, az állandó missziót ellátta olvasnivalóval is, ez természetesen Possevino műve volt, amelyet az Anglia ellen felvonuló Nagy Armada hajószíjára is elvitték, és az Angliában 1588-ban. De a híres Plantin nyomda segítségével gondoskodott arról is, hogy a katonákhoz megfelelő mennyiségű kegyességi kép kerüljön, sőt a leginkább vallásos katonákból Mária-kongregációkat is szervezett.

A hosszú flandriai és franciaországi polgárháború tapasztalatai azonban bebizonyították, hogy a katonák lelki épülését szolgáló olvasmányokat jelentősen le kell rövidíteni, mert idő hiányában nem fogják azokat elolvasni, illetve, hogy az olvasásnak igen jót tesz, ha a zsoldot rendszeresen fizetik. Possevino művének első terjesztési kísérletének sikere éppen a zsoldon bukott meg.

Francisco Antonio *Avisos* című munkája éppen ezekre a problémákra reagált: 47 kis fejezetre osztott munkája e mellett érdeklődésének középpontjába a katonák közt elharapózó babonáság kiirtását helyezte – a bajelhárító kabalák, amulettek viselésére gondolunk itt –, illetve figyelmeztetett a tábori szolgálatot ellátó klerikusokat az egyházi öltözet viselésére, emlékeztetükbe idézve, hogy

aki katonaruhát ölt, az aposztáziát követ el, ami főbenjáró bűn. Elképzelhető, hogy ennek az oka nem is annyira a hadi babérokra való törekvés, mint inkább az a keserű tapasztalat volt, hogy a protestáns ellentábor az öltözetük miatt jól megkülönböztethető klerikusokat vette célba, és szó szerint le is vadászta őket.

Flandriát a szerző a katekizmus-irodalom igazi laboratóriumának tekinti: a terület fontosságát nemcsak az első katekizmus és az állandó tábori misszió, hanem az is jelzi, hogy az egyháziak hadiszolgálata felkeltette a világi hatalom érdeklődését is. Ezzel összefüggésben azonban értelemszerűen nem a lelki szolgálatot, hanem az azzal szorosan összekapcsolódó katonai igazságszolgáltatást kell megemlíteni. A II. Fülöp által létrehozott 'auditores generales et particulares' jelezte, hogy a hatalom központilag kívánja szabályozni a katonák feletti ítélkezést, amelyet részben az egyháziak láttak el, gondoljunk csak a tábori katekizmusoknak azokra a részére, amely a katonák közötti vizsály elsimítására vonatkozik.

A hatalommal párhuzamosan a kánonjog is felfedezte magának a tábori missziót. A katekizmusok ugyanis nem adtak választ olyan feszítő kérdésre, mint a táborban született gyermekek megkeresztelése, a katonák temetése, a házasságok vagy a mise problémája. A probléma gyökere az volt, hogy a katonák a táborban kikerültek illetékes egyházmegyéjük fennhatósága alól, miközben az idézett ügyeiket valahogyan rendezni kellett. Ki az illetékes? Ez tehát a világi egyházon belüli jurisdikció problémája volt, amelyet az állandósuló háborús viszonyok feszítő erővel vetettek fel. A problémában benne rejlett a megoldás, a tábori püspökségek létrehozása. Charles de Mansfeld *Castra Dei* című 1642-ben megjelent munkája ezekre a kérdésekre próbál reflektálni.

A V. fejezet foglalkozik a bevezetőben ígért protestáns esettel. Ez itt elsősorban az angol gyakorlatot jelenti. A háború legitimitációjának kérdésében a protestáns tábor, így az angolokat is nagymértékben befolyásolták Luther és Kálvin ebben a témában született munkái. A problémák hasonlóak voltak, protestáns oldalon ugyanúgy szembetalálkoztak a katonák túlkapásaival, ugyanakkor szintén a másik oldalhoz hasonlóan megpróbálták – sikerrel – legitímálni a katolikusok elleni harcot. Az angoloknál külön problémát jelentett a királyi támogatással üzött kalózkodás, amelyet egyébként halálal szoltak büntetni. A megoldás az volt, hogy mivel a spanyolok hitetleneknek számítanak, tehát nem bűn, ha kifosztják a hajóikat (a nemesfémkaravánokról van ugyanis szó) és megölik az ellenálló legénységet.

Az első angol katekizmus 1622-ben anonim szerző tollából született. A *Spiritual...* erős kálvinista hatást mutat, és talán meglepő módon a katolikus oldalhoz hasonlóan Machiavelli-ellenes. Az ismeretlen angol szerzőnek ugyanaz fáj, mint Possevinónak, hogy a firenzei kifigurázza a keresztény erényeket. A papoknak a katonák mellett kell tartózkodniuk és állandó buzdítással és tanáccsal kell segíteniük őket.

Az angol gyakorlatra nagy hatást gyakorolt Gusztáv Adolf új típusú hadserege, amelynek hadiszabályzatát, amely kitér a katonák fegyelmére, és németalföldi áttételen keresztül a katolikus Lipsius hatását mutatja, lefordították angolra. A nem sokkal később kitérő angol polgárháború a royalisták és a puritánok közötti katekizmus-háború kitérését is magával hozta. Míg az előbbiek a párbajok tiltására helyezték a hangsúlyt, addig az utóbbiak a képtiszteltetben megnyilvánuló bálványimádás, a templomok megszenteltségellenítése ellen emelték fel a szavukat.

A következő, VI. fejezet középpontjában a harmincéves háború áll. De a szerző állítása szerint a konfliktus méretéhez képest paradox módon keveset tudunk annak katolikus–protestáns katekizis-irodalmáról. A könyvre egyébként jellemző, hogy a németországi gyakorlatról kevés szó esik, aminek okát a szerző, véleményem szerint nem igazán okolja meg. Ennek talán az oka a sajátos német haderőnem, a *Landsknechtek* lehettek, akiknek a napja éppen ebben a hosszú háborúban áldozott le. A *Landsknechtek* hadiintézménye a 16. század elején született meg, a katonai testvériségnek is felfogható társaság saját hagyományokkal rendelkezett, amely kiterjedt az igazságszolgáltatásra és a lelkiélet gondozására is. Saját papjaik voltak, akik mellett a jezsuiták vagy más

szerzetesrendek tábori missziója nem igazán tudott érvényesülni. De ez csupán egy szerző által egyébként szóba nem hozott megoldási lehetőség.

Lavenia annál inkább foglalkozik a francia–spanyol szembenállással, ami egyébként a német gyakorlatban is felfedezhető sajtósággal rendelkezett. A spanyolok elleni harcban ugyanis talá-lunk hugenottákat is a francia sereg soraiban: ez a tény, illetve, hogy két katolikus hatalomról van szó, döntően katolikus népességgel, igen nehezzé tette az egymás elleni harc legitimálását: a megoldást nem a vallásosság, hanem a hazaszeretet elmélyítése jelentette. Igen érdekes, hogy a vonatkozó francia katekizmusok exemplumai Jeanne d’Arc, illetve szent francia királyok.

Ebben a fejezetben Lavenia visszatér az előző fejezetben már érintett problémára, amely nem a katonák buzdítására, vagy a tábori erkölcsök szabályozására, hanem a mindennapi életükre vonatkozik. A katonák vallási életének, erkölcsének alakítása ugyanis magával vonta annak szükségsze-rűségét, hogy az általuk elkövetett bűnöket és az értük járó büntetéseket világos rendszerbe foglal-ják, azaz katalogizálják, és kialakítsák az ehhez szükséges terminológiát, amely nemcsak a háborúra, hanem a békére is érvényes. Vagyis a *’ius ad bellum’* mellett, ki kellett alakítani a *’ius in bello’*-ban követendő eljárásrendet: e két kifejezés alkotja egyébként a könyv *Leitmotiv*ját.

Az ezzel kapcsolatos kánonjogi problémákkal foglalkozik a kazuisztika, elsőként említhetjük a sorban Rieti Tullio Crispoti *Casus militares*ét (1635). A kérdés összetettségére, szerteágazó jelleg-ére néhány szerző által is kiemelt példát említünk: például főbenjáró bűn-e örségben elaludni, vagy például mi a büntetési tétele annak, ha valaki férfiruhába öltöztetett prostituáltat csempész a tábor-ba? Vagy, hogy egy másik, spanyol szerzőt Francisco de Cespedest idézzünk, akinek a munkájával (*Dubia conscientiae militaris*, 1643) szintén hosszan foglalkozik a szerző: szabad-e szükséghely-zetben a fogakat használni fegyverként, vagy az extremizmus határát súroló hipotetikus, de azért mégis csak felvetődő gyakorlati probléma lehetett, hogy tudniillik végszükségben, például hosszú ostrom alatt, megengedett-e a kannibalizmus? A kazuisztika hatása elsősorban a katolikus területen érvényesült, amely ugyanakkor itt is magán viselte a neosztoicizmus jegyét.

Külön problémát jelentett a gyónás. A katonák a csata előtt gyóntak, ami érthető, viszont az egyház egyetértésével nem találkozott az a gyakorlat, hogy ezeket teljes feloldozás követte. A gy-akorlati haszna ennek természetesen az volt, hogy az életben maradó harcos úgymond letudta az addigi bűneiért járó penitenciát, ami nyilvánvalóan fontos pszichológiai tényezőnek bizonyult a harcba indulók számára. A kérdés súlyosságát mutatja X. Ince *Cum sicut Maiestatis Tuae* kezdetű bullája, amely leszögezi, hogy a katonák megkaphatják a feloldozást, de csak időlegesen, a csata után, feltéve persze, ha életben maradnak, penitenciát kell tartaniuk, és külső (egyházi) fórumon is meg kell gyónniuk. Ezzel a Szentszék hallgatólagosan elismerte a spanyol hadseregben ekkor már működő tábori lelkeszi hierarchiát, valamint a táborban működő vikáriusok jogkörét. Ez jelentős előrelépés volt a később kiépülő és hierarchiájában is elkülönülő tábori püspökség(ek) felállításá irányában. A bulla tulajdonképpen követte és szentesítette a körülmények megváltozását. Nemcsak azt, amit a szerző korábban már jelzett, hogy meg kellett oldani a *’sacerdos proprius’* tartós helyet-tetését egy tábori pap személyében, hanem azt a tényt is rögzítette, hogy a tábori papság jogköré-nek növekedése a világi egyház befolyásának automatikus csökkenésével, következésképpen Róma hatalmának visszaszorulásával, és a nemzetállamok tekintélyének növekedésével járt.

A *’ius in bello’*-hoz képest a *’ius ad bellum’* esetében Lavenia két évszázad gyakorlatának átte-kintése után arra a következtetésre jut, hogy katolikus oldalról a *’ius ad bellum’*-ot illetően a 16. század második fele és a 17. század eleje közt igazi újításra nem kerül sor. Az alapok Szent Ágos-tonra mennek vissza, amihez csupán a spanyol teológusok tettek hozzá jelentőset, hozzájárulva a nemzetközi jog megalapozásához. Az Újvilág felfedezése, és az indiánok jogi helyzete körüli heves viták ugyanis jelentős mértékben járultak hozzá a nemzetközi jog létrejöttéhez. Utána azonban nem történt előrelépés, Hugo Grotiuséhoz mérhető eredményekkel nem büszkélkedhet a katolikus oldal. A szerző egyetlen fontos szerzőt tud kiemelni, Schiare Antonio Tomaso *Theologia bellicája* (1707)

monumentális kísérlet arra, hogy rendszerezze a 'ius ad bellum'-ra vonatkozó eddig megszületett katolikus állásfoglalásokat. Ez a mű egyetlen igazi újdonsága, amellyel a szerző célja az volt, hogy eszközt adjon a protestánsok elleni küzdelemhez. Érdekes sajtósága, hogy miközben foglalkozik a 'ius militaré'-val, nem tárgyalja a 'soldato Christiano'-val kapcsolatos igen bőséges irodalmat, Lipsiust viszont ismeri és idézi.

A VII. fejezet már átvisz minket a 18. századba és a felvilágosodás korába. Ebben az évszázadban megszilárdultak az állandó hadseregek, létrejöttek a kaszárnyák, a hadiakadémiák, amelyek megváltoztatták a katonaságot mint szakmát, mesterséget. A Lipsius által megálmodott nemzeti hadsereg – érdekes, hogy Lavenia Machiavellit itt nem említi – lassan megvalósulni látszott. A hadsereg nemzetivé válása egyet jelentett annak elvilágiasodásával. Ezt a hatást tovább erősítette a felvilágosodás. A változásokra megint a jezsuita rend igyekezett válaszolni. Pierre Daguet *Exercices chrétiens des gens de guerre* (1751) című munkájában hosszan fejtegeti, hogy a vallás nem zárólag a nőké, és nem is nőiesít el, ellenkezőleg, erkölcsnevelő hatása által a fegyelemre és önuralomra tanít, ami a katona számára nagyon fontos. Következésképpen jó iskola a családok fiai számára, akik bátran odaadhatják katonának csemetéiket. Szavaiból egyrészt jól kivehető, hogy a katonai szolgálat már nem olyan vonzó, nyilván nem elsősorban a tiszti pályára kell ezt értenünk, illetve az is, hogy érződött már a felvilágosodás egyház- és valláskritikus, helyenként nyíltan ateizmusra buzdító hatása.

Egy másik, a mai olvasó számára talán furcsának tűnő jelenség volt, hogy a hadseregben szolgálatot teljesítő egyháziak egy része nem annyira misszióként, szolgálatként, hanem útiélményként, kalandként tekintett az itt eltöltött időre. Ennek egyik érdekes darabja a *Memoires et voyages* (1765), amelyben egy ferences harmadrendbe tartozó táborigazgató személyében végigkísérhetjük a katonák útját Korzikától Németországon át egészen vissza Franciaországba, élvezhetjük a városok, vidékek leírását, miközben természetesen értesülünk olyan kegyes, a lelkek épülését szolgáló eseményről is, mint például néhány eretnek áttéréséről a *Te Deum* hatására.

A felvilágosodás északulra nem hagyta érintetlenül a század katekizmus-irodalmát: a szerzők igyekeznek megtalálni az egyensúlyt az ész és a hit között, ugyanakkor megfigyelhető, hogy az egyház a 80-as évektől kezdett elhatárolódni a szabadkőművességtől és a felvilágosodás eszméitől.

A történelmi események azonban közbeszóltak: a francia forradalom hatására a szent háború már végképp meghaladottnak és eltemetettnek hitt eszméje újból előkerült. A kereszties eszme aktivizálódását elősegítették, hogy a forradalom saját katekizmusokat kezdett gyártani hadserege 'soldat citoyen'-jei számára, a francia megszállás következtében kirobbanó spanyol háború a gerillahadviselést teremtette meg, amelyhez kapcsolódott a vendée-i katolikusok felkelése, és az ellenük folytatott irtóháború. Az ekkor megjelent munkákban a filozófusok és a jakobinusok a vallásosság minden formáját elutasító istentelenekként jelennek meg. Angliában a francia forradalom, valamint az ír felkelés adja a jogalapot (a szabadság és a tulajdon védelme) az igazságos háborúra.

Az utolsó, VIII. fejezet bemutatja, hogy a francia forradalom jelentette trauma és annak maradó hatásai következtében a jezsuita rend és a többi szerzetesrendek kényszerből, és a kedvezőtlen körülmények közt újra elkezdtek a katonák lelki gondozásával és nevelésével foglalkozni, felmagasztosítva a keresztény katona régi ideáját, fellépve a modern felforgató eszmék, úgy mint a szocializmus vagy az anarchizmus ellen, és megpróbálták összeegyeztetni a vallást és a patriotizmust. Ahogyan a kora újkorban, a megújulás ezúttal is Belgiumban kezdődött. Paul Barbicieux jezsuita, magasra emelve a patriotizmus zászlaját, *Manuel du soldat* (1856) című művében azt írta, hogy az igazi keresztény katonának vallásosabbnak kell lennie a rómaiaknál vagy a muszlimoknál, neki szabad idejében is kerülnie kell a bűnös dolgokat. Ezt a célt szolgálta egy francia „találmány”, a 'soirées militaires', egyfajta teadélután, amely különösen a missziók termékeny területének bizonyuló gyarmatokon volt népszerű.

A nemzet felmagasztosulása azonban, mint láttuk „megfertőzte” nemcsak a katonáknak szánt

szövegeket, hanem magukat a papokat is, ahonnan egyenes út vezetett a nagy háború, az első világháború mindkét oldalán jogos és igazságos háborúként beállított mézárszékéhez.

A lezárás egyrészt egy további rövid, számmal nem ellátott utolsó fejezet, mivel a szerző az első világháborútól napjainkig, I. Ferenc pápáig és a Közel-Keleten most folyó háborúig tartó ívet, igaz, eléggé rövidet, rajzol fel. Az első nagy háborúban nagyon sok tábori lelkes tartózkodott a csapatoknál, osztva azok patriotizmusát. A szerző frappáns megjegyzése szerint az egyenruha némely esetben a papok második bőrévé vált. Ez azonban nem jelentette a felekezeti ellentétek megszűnését. Különösen hatásos példa az angol, ahol a Somme-nál elszenvedett katasztrófális veszteségek után tartott ökumenikus istentisztelettől távol maradtak a jezsuiták. Az angliai katolikus papság helyzete különben sem volt könnyű, hisz az 1916-ban kirobbant ír felkelésben a helyüket a felkelők mellett jelölte ki vallásos meggyőződésük. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy az angol kormányzat gyanakodva kezelte a katolikus közösséget. Ugyanakkor a kutatás hajlamos elmenni amellett, hogy az egyház álláspontja valójában nem esett egybe a nemzetállamok háborúval kapcsolatos álláspontjával, és nem jelentette például az írek melletti kiállást. Lavenia ezzel kapcsolatban XV. Benedeknek, az előszóban már idézett, Európa népeihez 1917-ben intézett nagyhatalmú felhívását említi.

Az első világháború után a szent háború újabb tápot nyert Spanyolországban, ahol a demokrácia nevében a baloldal tömegesen ölte meg a katolikus papokat, de azt se feledjük, hogy harcoltak papok ezen az oldalon is, akik közül többen ítétek halálra Franco falangistái. A második világháború után a pápai állásfoglalások egyértelművé tették, hogy a szent háború az iszonyatos áldozatok miatt értelmét veszítette. A hidegháború vége után kirobbanó fegyveres konfliktusok azonban bizonyos csoportokban mind a társadalmon, mind az egyházon belül életre hívtak érdekcsoportokat (nemcsak a katolicizmuson belül), amelyek a szent harcot az iszlám agresszív fellépése miatt továbbra is aktuálisnak érzik. A szerző utolsó mondatát idézve, a könyv azért született meg, hogy emlékeztessen arra, hogy Istenért és a hazáért meghalni éppen olyan régi jelszó, mint az, hogy édes a háború annak, aki nem próbálta.

(Készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében a TKI támogatásával.)

KRUPPA TAMÁS